

La visita de Cèsar Martinell al Museu del Prado a l'octubre de 1913 i els seus escrits sobre El Greco de 1914

Bonaventura Bassegoda i Hugas

Acadèmic de número. bonaventurabassegoda@gmail.com

Resum

Es donen a conèixer un parell de breus escrits inèdits de Cèsar Martinell (1888-1973) que descriuen la seva primera visita al Museu del Prado a l'octubre de 1913. També es comenta l'existència de dos textos publicats seus sobre la figura del Greco, de qui el 1914 es celebrava a Toledo el tercer centenari de la seva mort. Per contextualitzar la fortuna del pintor de Creta a l'època també es dona a conèixer l'expedició organitzada per Josep Maria de Sucre (1886-1969), president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular a Madrid i a Toledo per visitar les obres del Greco.

Paraules clau: Cèsar Martinell / El Greco / Museu del Prado / Josep Maria de Sucre / Ateneu Enciclopèdic Popular / Toledo.

Resumen

La visita de Cèsar Martinell al Museo del Prado en octubre de 1913 y sus escritos sobre El Greco de 1914

Se dan a conocer un par de breves escritos inéditos de Cèsar Martinell (1888-1973) que describen su primera visita al Museo del Prado en octubre de 1913. También se comenta la existencia de dos textos publicados suyos sobre la figura del Greco, de quien el 1914 se celebraba en Toledo el tercer centenario de su muerte. Para contextualizar la fortuna del pintor de Creta en la época también se da a conocer la expedición organizada por Josep Maria de Sucre (1886-1969) presidente del Ateneo Enciclopédico Popular de Madrid y de Toledo para visitar las obras del Greco.

Palabras clave: Cèsar Martinell / El Greco / Museo de Prado / Josep Maria de Sucre / Ateneo Enciclopédico Popular / Toledo.

Abstract

Cèsar Martinell's visit to the Prado Museum in October 1913 and his writings on El Greco in 1914

A couple of brief unpublished writings by Cèsar Martinell (1888-1973) describing his first visit to the Museo del Prado in October 1913 are presented. The existence of two published texts on the figure of El Greco, whose third centenary of his death was celebrated in Toledo in 1914, is also discussed. To contextualize the fortune of Domenicos Theotocopoulos at the time, it is also described the expedition organized by Josep Maria de Sucre (1886-1969), president of the Ateneu Enciclopèdic Popular, in Madrid and Toledo to visit the works of El Greco.

Keywords: Cèsar Martinell / El Greco / Museo del Prado / Josep Maria de Sucre / Ateneu Enciclopèdic Popular / Toledo.

El març de 1993 Maria Martinell i Taxonera (1927-2014), filla del arquitecte i historiador Cèsar Martinell i Brunet (1888-1973) em va fer lliurament, amb destí al MNAC, de diverses caixes amb documentació personal de caràcter professional del seu pare que ella tenia al pis familiar de la Gran Via 539 de Barcelona, que aleshores era pendent d'una remodelació. La meua coneixença amb la Maria va néixer quan li vaig proposar de fer i publicar conjuntament la bibliografia del seu pare a les actes del congrés *El Barroc Català*, celebrat a Girona el desembre de 1987 i editades el 1989.¹ Aquest recull de documentació martinelliana es va custodiar des del 1993 al Gabinet de Dibuixos i Gravats fins que el novembre de 2002 es va incorporar a l'Arxiu del museu un cop formalitzada l'adquisició de la col·lecció de dibuixos de Cèsar Martinell, que havia estat dipositada al museu pels seus dos nets, els fills de Cèsar Martinell Taxonera, poc després de la seva mort el 1994.

Aquest conjunt documental abasta els originals mecanografiats dels llibres, articles i conferències de Martinell i el material manuscrit i fotogràfic que anava aplegant per a la seva confecció. Són molt limitats els escrits epistolars i altres documents de caire més personal, que la família es va reservar. En una primera i ràpida mirada a aquest fons documental, em va cridar l'atenció pel seu tema i el seu caràcter primerenc, un parell de breus escrits en què el jove Martinell —encara estudiant d'arquitectura— descriu l'impacte emocional de la seva primera visita al Museu del Prado.² Crec que mereixen ser publicats doncs ens revelen l'interès i les curiositats del futur arquitecte i historiador. Es tracta de dos textos en paral·lel, el primer és més breu, és escrit en català —lògicament encara prenormatiu—, i sembla el resultat immediat de la visita, mentre que el segon —datat el 19 d'octubre de 1913— és una mica més llarg i més elaborat, i potser redactat en castellà en vistes d'una tramesa a un diari o revista local, com per exemple el setmanari *La Crònica de Valls* (1905-1936), on Martinell va fer col·laboracions des de 1912. Els dos textos que presentem no són una elaboració acadèmica sinó que es mantenen en un to col·loquial i espontani, són el resultat d'un impacte emocional i potser aquest és el seu principal valor.

Cèsar Martinell va néixer el 24 de desembre de 1888 a Valls, fill de Ramon Martinell i Mas, de professió tintorer, i de Lutgarda Brunet i Voltas. Va fer l'ingrés al Batxillerat el 28 de setembre de 1900 a les Escoles Pies d'aquesta vila i va obtenir el títol de batxiller el 20 de juny de 1906, després de superar els dos exercicis de revàlida a l'Institut de Tarragona. El curs següent —encara amb només 16 anys— es trasllada a Barcelona per iniciar a la universitat la carrera d'arquitecte, que aleshores comprenia un total de vuit cursos. D'entrada i de forma prèvia calia resoldre nou assignatures d'admissió, set de caràcter tecnicocientífic i dues de dibuix, que normalment es feien en dos o tres cursos. En el seu cas ho va fer els cursos 1906-1907, i 1907-1908, encara que la geometria analítica la va resoldre al curs següent. A continuació hi havia dos cursos dits preparatoris que va aprovar entre 1909-1910 i 1910-1911. La carrera d'arquitecte finalment abastava encara quatre cursos més de contingut ja obertament tècnic i constructiu. El primer dels quals, més una assignatura de segon, el va cursar a l'Escola de Barcelona, mentre que a partir del curs 1913-1914 Martinell va completar els tres darrers cursos de la seva carrera a l'Escola de Madrid, fins a realitzar allà l'exercici de revàlida el 20 de desembre de 1915 (fig. 1) i finalment obtenir el títol d'arquitecte a primers de 1916.³

No tenim cap evidència documental que ens expliqui les raons d'aquest pas acadèmic per la capital de l'Estat, però com a simple hipòtesi es pot suggerir que ho va fer potser per causa d'un enfrontament directe o indirecte amb l'aleshores director de l'Escola de Barcelona, en Lluís Domènech i Montaner

¹ Martinell i Taxonera, 1 Bassegoda, 1989: 307-341.

² Aquests fulls es localitzen a l'arxiu del MNAC, Fons Martinell. Registre 10538. Topogràfic D02FP06-6.12/12.

³ Tot l'expedient acadèmic es pot consultar als arxius de la UB i de la UPC.

Escuela Superior de Arquitectura de Barcelona

EXPEDIENTE del alumno D. *Martinell y Brunet, César*
 natural de *Sallés* provincia de *Castellón*

No. 11.982 - 1915

GRUPOS	ASIGNATURAS	APROBACIÓN EXÁMENES		CURSOS	OBSERVACIONES
		oral	escrito		
Admisión	Aritmética y Álgebra	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	Universidad de Barcelona
	Geometría y Trigonometría	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	
	Complemento de Álgebra	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	
	Geometría analítica	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	
	Mineralogía y Petrología	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	
	Física	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	
	Nociones de Química	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	
PREPARACIÓN	Dibujo lineal y al lavado	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	
	Dibujo de figura	aprobada	aprobada	1.º 1.º 1.º	
	Cálculo infinitesimal	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
4.º CURSO	Geometría descriptiva	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Copia del yeso	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Detalles	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
2.º CURSO	Mecánica racional	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Perspectiva y sombras	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Flora y Fauna	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
1.º CURSO	Modelado en barro	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Esterеоonomía	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Resistencia de materiales	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
CARRERA	Conocimiento de materiales	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Historia de la Arquitectura	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Dibujo de conjuntos	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
2.º CURSO	Aplicación de los materiales á la Construcción	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	
	Teoría del Arte	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	Escuela de Madrid
	Hidráulica	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"
3.º CURSO	Primer curso de Proyectos	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	para a libradud
	Aplicaciones de segundo curso	Bueno	Bueno	2.º 2.º 1.º	Escuela de Madrid
	Estudio de los edificios bajo el punto de vista de su fin social	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"
4.º CURSO	Tecnología	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"
	Segundo curso de Proyectos	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"
	Electrotecnia	Bueno	Bueno	2.º 2.º 1.º	"
4.º CURSO	Máquinas	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"
	Arquitectura legal	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"
	Topografía	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"
4.º CURSO	Tercer curso de Proyectos	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"
	Tercer curso de Proyectos	aprobada	aprobada	2.º 2.º 1.º	"

EJERCICIO DE REVALIDA
 20 Diciembre 1915

TÍTULO DE ARQUITECTO
 Le fué expedido en

FIGURA 1. Expedient acadèmic de la carrera d'arquitecte conservat al arxiu de la UPC.

(1850-1923). Martinell recorda en el seu primer llibre de tema gaudinià —de 1951— la fascinació que ja d'estudiant li procurava l'obra del mestre de Reus:⁴

A l'Escola, els temes gaudinians sortien sovint a les converses dels alumnes. Parlàvem de l'arquitectura i de l'home, i el tracte personal d'aquest, segons deien els poquíssims que el coneixien, era tan esquerp que el feia inaccessible a la majoria dels mortals. [...] Pel gener de 1915, aprofitant una d'aquestes visites col·lectives, vaig sentir per primera vegada la paraula de Gaudí [...] m'impresionà tan fortament, que no vaig poder resistir de confiar al paper les seves paraules alligònadores, temorós que l'oblit no se les emportés. [...] Quan foren acabades les visites col·lectives, vaig visitar-lo particularment, valent-me de la bona amistat del company d'estudis Francesc Folguera, que tenia entrada a l'oficina. L'amabilitat amb que ens rebé i el record de l'oferta que ens havia fet en una de les visites anteriors em feren creure que aquella porta cobdiciada s'havia obert per a mi.

⁴ Martinell, 1951: 21-23. Martinell va publicar un article *Lo temple de la Sagrada Família* (1915: 1-2), on glossava la importància del projecte i promovia el recull d'almoines per a la seva construcció. Aquesta acció és la que li va facilitar l'accés personal al mestre, mitjançant el seu condeixable Francesc Folguera i Grassi (1891-1960).

Si tenim present que els estudiants d'arquitectura a l'època eren molt pocs —menys d'una desena per curs— es pot deduir que Martinell es va significar ben aviat pel seu entusiasme envers l'obra de Gaudí i que aquest fet va provocar potser l'animadversió del director de l'Escola, en Domènech, declarat adversari de Gaudí. L'única solució possible per no encallar els seus estudis d'arquitectura va ser segurament el trasllat a l'Escola de Madrid, doncs a l'època no n'hi havia cap altra. No sabem si aquest fet va significar un canvi de domicili al llarg del curs o simplement va ser un trasllat d'expedient acadèmic per tal d'examinar-se allà com a alumne lliure.

FIGURA 2. Postal de Thomas de la galeria central del Museo del Prado a la primera dècada del segle XX.

FIGURA 3. Esquema de la planta principal del Museo del Prado, publicada a *Catálogo de los cuadros del Museo del Prado por don Pedro de Madrazo*, Imprenta y fototipia de J. Lacoste, Madrid 1910.

FIGURA 4. Fotografia de José Lacoste amb el muntatge de la sala de Murillo cap a 1900-1907. Museo del Prado.

Martinell va visitar el Museu del Prado el 19 d'octubre de 1913 i aquesta va ser una de les seves primeres activitats després d'arribar a Madrid el dia 13, per tal de continuar a la capital els seus estudis d'arquitectura.⁵ Aleshores era director del museu el pintor José Villegas Cordero (1844-1921), que ho va ser entre 1901 i 1918. La zona visitable es concentrava a la galeria central de la primera planta (fig. 2), que encara no havia rebut l'ampliació de les sales al darrere d'aquesta galeria, i que es van executar entre 1914 i 1920, promogudes pel primer Patronat del museu constituït el 1912. A la planta baixa hi havia la col·lecció d'escultura, el magatzem, les sales de Goya i les de l'escola francesa. La planta primera amb la galeria central i la sala absidial amb l'obra de Velázquez, eren el nucli essencial del museu. A les sales de la zona nord d'aquesta planta es mostrava l'escola italiana i la col·lecció de retrats, mentre a la zona sud que començava amb la sala de Murillo, s'hi exposava la pintura flamenca i la pintura germànica (fig. 3). Tal com indiquen els textos que publiquem, la visita de Martinell es va concentrar a la primera planta. Va entrar per la porta nord del primer pis, va passar per les sales de l'escola italiana, va accedir a la galeria central, va adreçar-se a la sala de Murillo al fons (fig. 4), i finalment va retrocedir per entrar al gran saló absidial, que era dedicat a Velázquez des de 1899, quan es va remodelar el seu contingut amb motiu del centenari del naixement del pintor.

El va impressionar la qualitat tècnica de Murillo i el fort expressionisme del darrer Greco, de qui cita dues teles concretes, però la curiositat de Martinell s'adreça sobretot a Velázquez i d'una manera especial envers la seva gran obra mestra, *Las Meninas*. Com ha estudiat amb detall Javier Portús, aquest quadre excepcional havia estat presentat en solitari en una petita sala adjunta a la sala absidial entre 1899 i 1910, i ho va ser de nou entre 1928 i 1978.⁶ Durant la visita de Martinell el quadre havia

⁵ Aquesta data es dedueix d'un escrit conservat al fons Martinell del MNAC, també registre 10538: "14 de octubre de 1913, Llegué ayer a Madrid, acabo de cenar y no salgo de puro cansado..."

⁶ Portús (2009) i ara recollit a Portús, 2018: 379-422.

FIGURA 5. José Lacoste, *Vista de la sala Velázquez* ca. 1910, Fototipia sobre cartulina. Museo del Prado.

deixat aquest lloc singular i era disposat a la sala de Velázquez, a la zona lateral esquerra, entrant des de la galeria central (fig. 5). Avui, *Las Meninas* ocupen l'eix frontal de la sala, mentre que aleshores hi havia penjat, en aquest indret presidencial, *La Rendició de Breda*. Villegas, durant la seva etapa de director del museu, va modificar a fons l'estructura de presentació de les col·leccions, tal com ja recull el catàleg de 1910.⁷ Tenim a més un conjunt de vistes fotogràfiques de les sales fetes per José Lacoste, que ens permeten conèixer la major part del muntatge de les sales que va veure Martinell a la seva primera visita de 1913.⁸

És gairebé segur que, en posteriors visites al museu, Martinell adreçés la seva curiositat envers la figura del Greco, del qual ja feia un cert temps es reivindicava la modernitat de la seva pintura. Sabem, gracies a una anotació manuscrita també conservada en aquest mateix fons d'arxiu, que el 27 i 28 de novembre de 1913 Martinell es va desplaçar a Toledo on va visitar la catedral, santa Maria la Blanca, la sinagoga del Tránsito, la Casa del Greco, el monestir de san Juan de los Reyes, les esglésies de santa Leocadia i de santo Tomás, l'hospital Tavera o de san Juan Bautista i l'hospital de la santa Cruz. En relació a l'obra del Greco, apunta que les pintures dels apòstols de la Casa del Greco no tenen gaire qualitat mentre que són molt notables l'*Expoli* de la sagristia de la catedral i l'*Enterrament del conde de Orgaz* de santo Tomás. I conclou: “en otro lado [d'aquest manuscrit] digo que me gusta mas el *Espoliarium* que el Entierro, pero después he visto el primero sin las luces teatrales que tiene instaladas y veo que no es superior al Entierro”.

⁷ Madrazo (1910).

⁸ Aquestes vistes apareixen totes reproduïdes al catàleg *El grafoscopio. Un siglo de miradas al Museo del Prado (1819-1920)*; Matilla, i Portús, [et al.], 2004: 153-257.

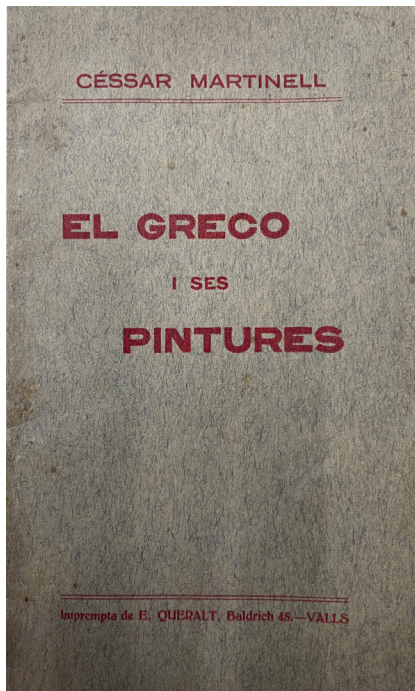

FIGURA 6. Coberta del fullet de Cèsar Martinell, *El Greco i ses pintures*. Valls, 1914.

Aquesta curiositat envers el Greco va tenir una dimensió pública; primer en un article al setmanari *La Crònica de Valls* publicat en dues entregues aparegudes l'11 i el 25 de d'abril de 1914,⁹ i una mica més endavant en una conferència donada a l'Associació catalanista de Valls el 4 de juliol de 1914, que va ser editada com a fullet el mateix any (fig. 6).¹⁰ La primera part de l'article es publica justament el mateix dia —11 d'abril, diumenge de Pasqua del 1914— en què conclouen a Toledo les celebracions del tercer centenari de la mort del Greco, i també el mateix dia en què la ciutat rep la visita de 428 excursionistes catalans, organitzats per l'Ateneu Enciclopèdic Popular, aleshores presidit per Josep Maria de Sucre (1886-1969).¹¹ És una simple coincidència, doncs no sembla que Martinell participés d'aquesta peregrinació grequiana a Toledo, però aquesta casualitat d'alguna manera agermana aquest dos episodis de la fortuna catalana del pintor de Creta, fins ara oblidats per la bibliografia de referència.

L'article respon a una voluntat periodística de presentar la conjuntura d'actes commemoratius:

Las actuales fiestas del centenario han sido un hermoso pretexto para multitud de conferencias, artículos y estudios analizando distintos aspectos de este pintor que fue a la par escultor y arquitecto. No aspiro yo a dar ninguna idea luminosa sobre el

Greco, ni a estudiar siquiera su obra para que los lectores que no la conozcan puedan formarse una ligera idea de ella. Mi propósito es que en Valls repercuta un eco de admiración, y salga la oferta de una flor para la guirnalda que sus admiradores tejen a ese artista.

En el text es fa un breu repàs dels debats a l'entorn de la significació de la seva obra, especialment en relació a la qüestió del sentit del cànon allargat de les seves figures, que alguns aleshores explicaven en clau oftalmològica, mentre que d'altres més raonablement el justificaven en clau expressiva o en clau mística. Una aportació original seva seria la comparació que fa entre l'estilització del pintor i l'arquitectura gòtica. Per això finalment conclou a l'article:

Quizás por estas arbitrarias razones que dejo apuntadas, cuando el Greco acentúa más su estilo es cuando trata asuntos celestiales; como si en ellos se olvidara de lo humano en los tipos que pinta, y su fantasía, como la de los arquitectos ojivales, atendiera únicamente al ideal místico que quería exteriorizar, sirviéndose de la figura humana como mero ropaje con que vestir sus concepciones.

Per contra, Martinell assaja a la conferència una explicació més completa sobre el Greco, primer ens ofereix les dades biogràfiques més rellevants, a partir de les novetats documentals més recents, en segon lloc proposa tres etapes en l'evolució de la seva pintura, i finalment fa un repàs de les trenta-tres obres més destacades, que comenta amb l'ajuda de diapositives que diu li han estat facilitades per Cossío i Beruete.¹² Sobre algunes d'aquestes pintures, com ara l'*Expoli* de la sacristia

⁹ *El Greco. Homenaje. Retratos y asuntos místicos. Su astigmatismo*, 1914: 1-2; *El Greco (conclusión). Fue un caricaturista. El Greco y los templos góticos*, 1914: 1.

¹⁰ *El Greco i ses pintures: conferència donada en l'Associació Catalanista lo dia 4 de juliol de 1914* (1914).

¹¹ Sucre va ser president de l'Ateneu entre 1912 i juliol de 1915.

¹² Aquesta dada és molt significativa doncs implica una relació personal entre el jove estudiant d'arquitectura i els dos estudiosos més destacats de la figura del Greco de l'època: Manuel Bartolomé Cossío (1857-1935) i Aureliano de Beruete y Moret (1876-1922).

de la catedral de Toledo o a l'*Enterrament del senyor d'Orgaz* de Santo Tomé, hi ha una anàlisi força detallada. No es tracta d'una monografia exhaustiva, és només una conferència, però és força ben construïda i documentada, més si tenim en consideració que el seu autor era aleshores un jove estudiant d'arquitectura de vint-i-cinc anys.

Aquest primerenc interès de Martinell envers la figura del pintor de Creta és una aportació minúscula dins el devesall d'actuacions diverses que es van produir en favor de la seva fortuna i popularitat durant els darrers anys del segle XIX i les dues primeres dècades del segle. Sense pretendre una absoluta exhaustivitat, podem citar per exemple:

- 1) L'arribada a Sitges, el 4 de novembre de 1894, dels dos quadres del Greco comprats per Santiago Rusiñol a París amb el recolzament intel·lectual d'Ignacio Zuloaga i de Miquel Utrillo.
- 2) La iniciativa popular per a l'erecció d'un monument al pintor, que es va inaugurar a Sitges el 28 d'agost de 1897, obra de Josep Reynés.¹³
- 3) La inauguració el 17 de maig de 1902 de l'Exposició El Greco al Museo del Prado. És la primera vegada que el museu fa una exposició amb peces pròpies i alienes a la seva col·lecció. La data es va fer coincidir amb les festes per la coronació d'Alfons XIII.
- 4) La publicació el 1908 de la monografia de Manuel Bartolomé Cossío, que culminava anys de la seva recerca, i que va ser el primer estudi científic sobre el mestre.
- 5) La inauguració el 10 de maig de 1909 amb la presència del rei d'una petita mostra amb dinou quadres del Greco a l'Acadèmia de San Fernando, que un cop ja restaurats aniran a constituir el nucli inicial de la Casa del Greco.¹⁴
- 6) L'obertura al públic, el 12 de juny de 1910, de la Casa del Greco a Toledo, iniciativa personal de Benigno de la Vega Inclán, II marquès de la Vega Inclán, que va comprar l'edifici, el va restaurar i va fer donació d'una part de la finca a l'Estat. *La Gaceta de Madrid* va publicar el 27 d'abril de 1910 la creació del Patronat que seria l'òrgan de govern de la nova institució. El 21 de juny del mateix any el rei va visitar privadament el nou museu.¹⁵
- 7) A l'abril de 1914 es van organitzar diverses iniciatives per a celebrar el tercer centenari de la mort del pintor documentada el 7 d'abril de 1614. La majoria d'actuacions es van fer a Toledo mitjançant una comissió cívica presidida pel polític i historiador Jerónimo López de Ayala-Álvarez de Toledo y del Hierro, XIII Conde de Cedillo (1862-1934). Entre altres coses, es va organitzar una exposició amb 22 originals i 127 fotografies de les seves obres a la Casa del Greco, diverses conferències i sessions acadèmiques, unes exèquies a la catedral i a santo Domingo el Antiguo, on va ser enterrat el mestre, concerts musicals, una festa literària, i especialment una processó cívica amb motiu de la inauguració del seu monument a Toledo, el 7 d'abril de 1914, just el dia del centenari de la seva mort. Es va editar un cartell, obra del pintor José Vera González

¹³ Sobre aquest dos episodis cal consultar els catàlegs d'aquestes dues exposicions, que recullen la bibliografia essencial, Milicua (1996) i El Greco. *La mirada de Rusiñol* (2014). També el treball de Sánchez Saulea, 2016: 1341-1354 (només consultable en versió electrònica).

¹⁴ Per a les exposicions de 1902 i 1909 van fer uns breus opuscles-catàlegs, *Catálogo ilustrado de la exposición de las obras de Domenico Theotocopuli llamado El Greco* (1902), amb una presentació de Salvador Viniegra; i *Catálogo de la Exposición del Greco que con asistencia de S.M. el Rey se inaugurará el día 10 de mayo de 1909 en la Real Academia de San Fernando* (s. d.) [1909], amb una notícia preliminar del marquès de la Vega Inclán. Sobre l'exposició de 1902 i la de 1909 tenim l'estudi d'Álvarez Lopera, 2009: 117-139.

¹⁵ Sobre aquest personatge tenim una completa biografia especialment atenta a la seva condició de promotor del turisme, Menéndez Robles (2006). Darrerament s'ha posat de relleu la seva condició de comerciant amagada sota la imatge del mecenes. Vegeu l'article de Kagan, 2013: 193-203. És fonamental també en aquesta línia desmitificadora el treball de Lavín, 2016: 347-375.

FIGURA 7. Cartell de José Vera González que anuncia les celebracions del III Centenari del Greco, a l'abril de 1914.

(Burgos 1861-Toledo 1936), que anuncia la majoria d'aquestes iniciatives (fig. 7).¹⁶ Els discursos de les autoritats, governador civil i alcalde de Toledo, i altres composicions poètiques es van editar en un fullet.¹⁷ Entre els mesos de febrer i abril van tenir lloc a Toledo diverses conferències i actes acadèmics. Sense pretendre l'exhaustivitat, per la premsa sabem que hi va haver intervencions de José Ramón Mélida y Alinari (1856-1933), d'Aureliano de Beruete y Moret (1876-1922), de José Garnelo i Alda (1866-1944), de Narciso Sentenach Cabañas (1853-1925), de Rafael Ramírez de Arellano y Díaz de Morales (1854-1921), de Federico Latorre Rodrigo (ca. 1840-1923), de Rafael Domènech i Gallissà (1874-1929), d'Andrés Ovejero Bustamante (1871-1954), de Ventura de los Reyes Prósper (1863-1922), de Germán Beritens, d'Ángel Vegue y Goldoni (1877-1939) i del mateix promotor del Centenari, el conde de Cedillo. Algunes d'aquestes conferències van ser publicades per les institucions dels ponents, però no per la Junta del Centenario que no disposava de gaire pressupost.¹⁸

8) Amb motiu del centenari es van materialitzar algunes iniciatives editorials de caràcter divulgatiu, públiques o privades. La primera va ser la publicació el 1912 del *Catálogo del Museo del Greco de Toledo*, on es donava raó i fotografia dels 25 quadres de la col·lecció, 19 del pintor de Creta i la resta d'altres autors.¹⁹ La més important va ser el llibret de Manuel Bartolomé Cossío, *Lo que se sabe de la vida del Greco*, (V. Suárez, Madrid, 1914), amb una tirada de mil exemplars, i on l'estudiós recollia i divulgava les informacions documentals d'arxiu de caràcter biogràfic aplegades i publicades per Francisco de Borja San Román (1887-1942) des de 1910.²⁰ També del mateix Cossío l'estudi monogràfic, *El Entierro del Conde de Orgaz* (V. Suárez, Madrid, 1914). Segurament del 1913 o 1914 es el volumet *La Casa del Greco*, tercer número de la col·lecció *El Arte en España*, que publicava la Casa Thomas per iniciativa de la Comisaría Regia del Turismo y cultura artística, que dirigia Vega

¹⁶ Agraeixo a Santi Barjau la identificació de l'autoria del cartell.

¹⁷ *Fiesta Literaria celebrada en la Ciudad de Toledo el día 7 de abril de 1914, con motivo del III Centenario del insigne pintor cretense Dominico Theotocópuli* [1914].

¹⁸ Mélida (1914); Beruete, 1924: 107-127. Aquesta xerrada es va fer a Salamanca el 20 d'abril. A Toledo, el mateix 1914 amb motiu del centenari, en va impartir una altra també publicada com a fullet, *El Greco, pintor de retratos* (1914); Garnelo (1914); Ramírez de Arellano (1914); Beritens (1914); Sentenach (1916); Conde Cedillo (1915).

¹⁹ *Catálogo del Museo del Greco de Toledo* (1912). Hi ha una nota introductòria signada per dos membres del Patronat del museu, el Conde de Cedillo i Aureliano de Beruete y Moret (27-IX-1845/ 5-I-1912) que va morir, poc abans de la publicació del llibre.

²⁰ Aquest estudiós, doctorat a Madrid el 1910 amb una tesi sobre El Greco en Toledo, va guanyar les oposicions al Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos el 26 de juliol de 1913. Tots els seus escrits sobre el tema han estat aplegats al volum, *El Greco en Toledo. Vida y obra de Domenico Theotocópuli* (1982).

FIGURA 8. Coberta del volum de Rafael Domènech de la col·lecció *El Arte en España* publicat cap a 1913-1914.

1900 (2009),²⁶ amb nombroses aportacions, i encara les darreres precisions de Miguel Fernando Gómez Vozmediano (2011, i 2016).²⁷ Tanmateix fins ara ningú ha citat amb motiu de la fortuna i popularitat del Greco el curiós episodi del viatge organitzat per Josep Maria de Sucre des de la presidència de l'Ateneu Enciclopèdic Popular.²⁸ El relat que ens ofereix a les seves memòries és prou extens, però crec que val la pena reproduir-lo:²⁹

Don Manuel Bartolomé Cossío era muy amigo del marqués de la Vega Inclán decidiéndole a adquirir la casa del Greco, inaugurándola en 1914³⁰ con todas las obras del maestro que hasta la sazón conocía, independientemente de las del monasterio del Escorial y de las obrantes en museos y coleccionistas particulares. Nos agrada mencionar aquí que para celebrar dicha inauguración nos fue grato organizar una expedición de cultura artística en celebración de dicho solemne acto contratando un tren especial y

Inclán (fig. 8).²¹ La Junta Organizadora del Tercer Centenario del Greco va editar un fullet, *El Greco. Opúsculo de divulgación* (fig. 9), que es va repartir gratuïtament a tots els que arribaven a Toledo en tren en les dates de les celebracions.²² També es pot recordar en l'àmbit de l'evocació literària la traducció el 1914 del llibre de Maurice Barrès, *El Greco o el secreto de Toledo* (Renacimiento, Madrid, 1914), publicat originalment el 1912.

9) La inauguració, el 12 de setembre de 1920 d'una sala monogràfica dedicada a El Greco al Museo del Prado, promoguda pel patronat i executada pel seu director Aureliano de Beruete y Moret (1876-1922).²³

10) A l'octubre de 1921 la Casa del Greco va obrir una nova sala amb 15 teles més —d'autors diversos—, quatre de les quals eren donació del marquès de la Vega Inclán. Es va publicar un fullet amb la catalogació de les mateixes feta per Francisco Javier Sánchez Cantón (1891-1971).²⁴

Tots aquests diversos episodis de la fortuna grequiàna ens són ben coneguts mitjançant una àmplia bibliografia recent on cal mencionar els estudis d'Eric Storm (2006),²⁵ Ana Carmen Lavín Berdonces, comissaria de la mostra *El Greco. Toledo*

²¹ Domènech (s. d.).

²² *El Greco: opúsculo de divulgación* (1914). Hi consta com a colofó: "En la villa y Corte de Madrid en la tipografía artística, calle de Cervantes 28. Se acabó de imprimir este opúsculo a 15 de marzo de 1914". Enlloc es declara la seva autoria, però com que es citen els estudis de Francisco de Borja San Román i el Manuel Bartolomé Cossío, segurament cal pensar en algun altre expert.

²³ Sobre el muntatge d'aquesta sala vegeu Ruiz Gómez, 2009: 211-221. I també, García-Montón González, 2014: 213-235.

²⁴ Sánchez Cantón (1921).

²⁵ Storm (2011).

²⁶ Lavín Berdonces, 2009: 171-209.

²⁷ Gómez Vozmediano, 2011: 124-143; i 2016: 293-314.

²⁸ Sobre la història d'aquesta entitat de cultura obrera cal consultar el treball d'Aisa (2000).

²⁹ *Memorias II Los primeros pasos del 1900*, 1963: 26-27. No es diu a la publicació però és sabut que en realitat el llibre el va escriure Arnau Puig a partir de diverses entrevistes. Dec aquesta precisió a Francesc Fontbona.

³⁰ Sucre confon la inauguració de la Casa del Greco el 1910 amb les celebracions del centenari del 1914, que és quan es munta l'expedició.

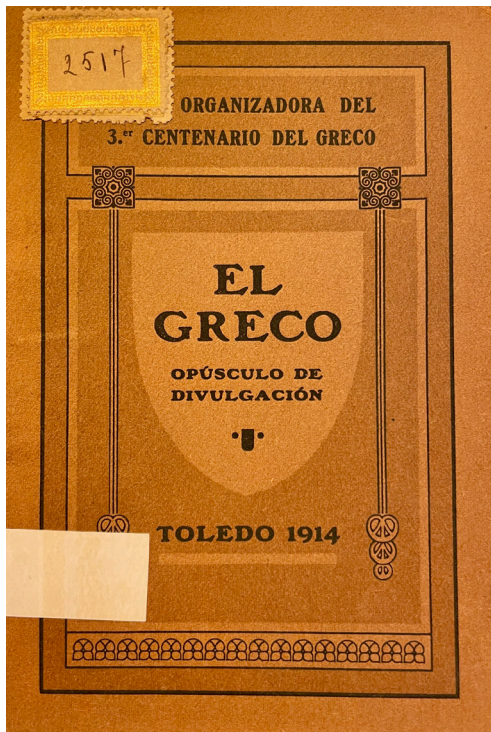

FIGURA 9. Coberta del volum anònim, *El Greco. Opúsculo de divulgación*, publicat a Madrid el 15 de març de 1914.

consiguendo que los que tomaran parte en la expedición que comprendía Madrid, Toledo y El Escorial, no gastaran más de cien pesetas incluidos la fonda y servicios subalternos de guías y otros transportes.

Recordamos con emoción cómo en el presbiterio de San Juan de los Reyes el que a la sazón era tenido por el mejor crítico de arte de Madrid, nos referimos a don Ángel Vega [*sic*] y Goldoni, que era redactor de *La Época*, dió una documentadísima conferencia sobre el arte del Greco y nos acompañó por la capital toledana reseñándonos cuanto en ella tiene interés artístico hasta conseguir que la copiosa expedición (fuimos unos 900 los que la integramos) se situara en el patio del Alcázar de Toledo y al pie de la estatua del emperador Carlos V, que lo centra, se hicieron diversas fotografías que razonablemente han desaparecido con motivo del asedio de que después fue objeto dicho monumento nacional. A la salida, algunos oficiales saludaron calurosamente aquella expedición de catalanes por tierras toledanas.

Dicha expedición se organizó durante el ministerio de don Eduardo Dato, ejerciendo el cargo de ministro de Instrucción Pública don Francisco Bergamín [*sic*],³¹ que tenía de subsecretario nada menos que al hijo de don Francisco Silvela, político conservador a la inglesa, Jorge Silvela Loring, y hasta tal punto llevó la expresión de la simpatía que le mereció la expedición, que estando en el mes de enero de 1914 nos procuró con fecha del mes de

abril siguiente una Real Orden por la cual se declaraban hábiles todos los días de Semana Santa en museos y establecimientos culturales que pudieran visitar los viajeros.³²

Como puede suponerse, requirió mucho trabajo previo (de enero hasta abril)³³ la organización de aquella expedición pudiendo referir que a cuantas personas tomaron parte en ella se les procuró un texto de don Manuel Bartolomé Cossío en que se detallaban cuantas obras podían ser apreciadas en la expedición, singularmente las del Greco.³⁴ Tuvo tal éxito la expedición que la mayoría de vecinos toledanos descendieron hasta el puente de Alcántara para despedir a los expedicionarios.

El relat de Sucre, malgrat algunes inexactituds, sembla que és força exacte tal com hem pogut confirmar mitjançant la premsa de l'època. La major exageració fa referència al nombre de viatgers, que no van ser 900, sinó 428 tal com documenta *La Vanguardia* (13 d'abril de 1914, p. 7) i també ho recull la crònica tardana del viatge escrita per Sebastià Giralt i Turet (1885-1941), que va ser publicada el 1917 per

³¹ Fa referència a Francisco Bergamín García (1855-1937) que va ser ministre del 27 d'octubre de 1913 a l'11 de desembre de 1914, i pare de l'escriptor José Bergamín i de l'arquitecte racionalista Rafael Bergamín. A la pàgina 204 del llibre de Ferran Aisa, ja citat, s'indica que Francisco Bergamín va fer el 1914 una conferència amb el títol *Discurs als excursionistes de l'AEP a Madrid i Toledo*. Segurament es tracta d'un escrit de cortesia adreçat a l'Ateneu i potser llegit a la seva seu. El ministre va visitar Barcelona entre el 19 i 22 de gener de 1914, però la crònica del viatge que en fa la premsa no recull cap contacte amb membres de l'Ateneu Enciclopèdic Popular. D'altra banda, al mes de gener el viatge dels ateneistes era encara pendent de formalitzar-se.

³² La Setmana Santa de 1914 va ser entre el 5 i el 12 d'abril. Sembla que aquesta *real orden* no es va arribar a publicar a la *Gaceta de Madrid* del mes d'abril de 1914. Segurament va ser una simple promesa, que no es va concretar.

³³ *La Vanguardia*, 27-03-1914, p. 4, anuncia una conferència a l'Ateneu Enciclopèdic Popular de Miquel Capdevila amb el títol: *El Greco i el seu museu de Toledo*.

³⁴ No queda clar quina mena de text es va oferir als viatgers, potser fa referència a l'*Opúsculo de divulgación*, abans citat, però aquest no es deu a la ploma de Manuel Bartolomé Cossío.

l'Ateneu Enciclopèdic Popular.³⁵ Els preparatius i les condicions del viatge els tenim descrits al *Boletín del Ateneo Enciclopédico Popular*,³⁶ on es detalla que la sortida de l'excursió era prevista el dia 9 a la tarda i el retorn el dia 14 al matí, i que el preu del viatge i l'allotjament era de 40 pessetes.

Gràcies a la crònica de Sebastià Giralt sabem que finalment hi va haver dues tarifes per viatjar, 40 pessetes en tercera classe i 70 en segona. La sortida fou el dijous dia 9 a les 17:36 h i l'arribada a Madrid el dia següent a les 11:50 h, on foren rebuts a l'estació d'Atocha pel tinent d'alcalde senyor Martín, en representació de l'alcalde Luis de Marichalar y Monreal, vizconde de Eza, per una comissió del Centro de Hijos de Madrid, per representants de la Residencia de Catalunya a Madrid, de la Federació Esperantista i de la premsa de Madrid.³⁷ Aquest primer dia visitaren la ciutat i al vespre foren acollits a la Casa del Pueblo del PSOE i la UGT, fundada el 1908 i que era al carrer Piamonte, núm. 2. El dissabte dia 10 en dos grups van visitar: el Museu del Prado, el Museu de Artilleria, el Museu Naval, el Museu de Reproducciones, la Real Armería, i els palaus del Congrés i el Senat. El diumenge dia 11, en el mateix tren especial, sortiren els excursionistes a les 7:10 h cap a Toledo on arribaren a les 8:50 h. Allà visitaren entre altres coses la Puerta del Sol, San Juan de los Reyes, la catedral, el Mesón de la Sangre, Santa María la Blanca, la Sinagoga del Tránsito, l'església de santo Tomé, el Museu provincial, la Casa del Greco, l'Alcázar i el Puente de Alcántara. Van ser atesos per l'estudiós de Toledo Ángel Vegue Goldoni, que va impartir una conferència sobre El Greco a San Juan de los Reyes i van ser acomiadats —al marxar a les 19 hores— per nombrosos veïns de la ciutat, tal com escriu *La Veu de Catalunya*:³⁸ “A l'arrencar el tren, de tornada a Madrid, hi havia un nombrós públic a l'estació, que ha esclatat en visques a Barcelona i Catalunya, que han sigut contestats amb visques a Toledo i Espanya”. Al dia següent, dilluns 13, van anar a l'Escorial on visitaren el monestir i la Casita del Príncipe, i finalment a les vuit del vespre es prengué el tren de retorn a Barcelona, per arribar a les 13:45 h del dimarts dia 14 a Barcelona.

Com es dedueix del relat d'aquest conjunt de visites i activitats, el tercer centenari del Greco va ser només una excusa per a l'organització d'un viatge de caràcter cultural més genèric, una mena d'activitat que va tenir després força continuïtat dins l'Ateneu enciclopèdic popular. El diari *El Eco de Toledo* no va fer gaire cabal d'aquesta visita massiva doncs es va limitar a anunciar el dissabte dia 11 l'arribada el diumenge dia 12 dels 428 “excursionistas barceloneses” acompanyats per Ángel Vegue. *La Ilustración artística*, revista setmanal editada a Barcelona, en el seu número del 13 d'abril de 1914, no va fer cap menció de l'expedició de catalans a Toledo, malgrat dedicar dues pàgines a les festes del centenari. *El Eco de Toledo* del dilluns dia 13, en un editorial es queixava:

A Toledo, pues se debe el mayor éxito del Centenario; a Toledo, si ya que por circunstancias que desconocemos, y bien a pesar de la activa propaganda realizada desde aquí y desde Madrid, el número de forasteros no ha correspondido a los más halagueños cálculos.

És possible que l'editorialista del diari en formular aquesta queixa tingué ben present l'èxit inesperat de la massiva expedició catalana, que contrastava dolorosament amb la inexistència d'iniciatives similars organitzades des de la veïna capital de l'Estat.

Eric Storm ha justificat la falta de caliu popular en les festes del centenari, més enllà d'una part de la ciutat de Toledo,³⁹ per causa del retard organitzatiu, resultat de la disputa política al si de la

³⁵ Vegeu, Giralt, 1917: 1-6.

³⁶ *Boletín del Ateneo Enciclopédico Popular*, gener de 1914: 24.

³⁷ *La Veu de Catalunya*, 11-04-1914, vespre, p. 4.

³⁸ *La Veu de Catalunya*, 13-04-1914, matí, p. 2.

³⁹ Vegeu d'aquest estudiós l'anàlisi del debat polític a Storm, 2012: 251-271. A més del seu llibre ja citat més amunt.

Junta organitzadora sobre el perfil i abast del programa d'activitats. El mateix marquès de la Vega Inclán, principal promotor de la fortuna del Greco a Toledo, no va participar en cap dels actes del centenari i la participació de Cossío va ser també mínima. Tampoc hi va participar el Rei, ni cap membre del Govern conservador d'Eduardo Dato (1856-1921), i la màxima autoritat que va presidir els actes religiosos del dia 7 d'abril i la inauguració del monument al Greco va ser el nunci, Francesco Ragonesi (1850-1931).

La modesta intervenció de Martinell sobre El Greco, un article en una revista d'abast comarcal i una conferència publicada quasi privadament, és molt reveladora de la mirada que s'imposava en aquella època sobre els antics mestres hispànics. Velázquez conservava el seu prestigi, però el Greco esdevenia el seu natural predecessor i alhora era el creador que permetia una directa connexió emocional amb la seva obra. L'escrit sobre la primera visita del de Valls al museu del Prado és molt clara en aquest sentit, ell busca fervorosament tenir davant dels ulls el gran Velázquez i la seva obra capital, *Las Meninas*, però l'artista que li genera un imprevist *coup de foudre* emocional és El Greco, i d'aquí surt l'esforç de documentació posterior que el porta a viatjar a Toledo, a llegir els llibres de referència i a adreçar-se als estudiosos per tal de preparar l'article i la conferència. Aquest itinerari que va de Velázquez fins al Greco encaixa perfectament amb la nova sensibilitat de l'època i que va expressar per primer cop el crític alemany, defensor del nou art, Julius Meier-Graefe (1867-1935) en el seu llibre *Spanische Reise*, fruit d'un viatge fet el 1908 a Madrid on va experimentar una gran i imprevista decepció enfront de Velázquez i una gran fascinació envers el Greco.⁴⁰ Martinell és més prudent però la seva reivindicació del de Creta com a precursor de Velázquez i de tota la modernitat és molt clara, si tenim present com conclou la seva conferència:

Lo que ningú podrà negar és l'importància que aquest pintor té per lo que feu i per l'influència que exercí en l'edat d'or de la pintura espanyola. Velázquez no's comprendria sense'l Greco [...]. Ell preparà la brillant època del segle XVII. Velázquez enriqueí la seva paleta amb tintes del Greco; aquestes tintes que són legítim orgull de l'escola espanyola i que dos segles després Goya reproduïa, i actualment Zuloaga recorda, a voltes, en los museus i exposicions.

---

⁴⁰ Vegeu, Warnke, 1995: 349-353. L'argument del Greco com a inspirador de la pintura moderna va ser tractat monogràficament a l'exposició i al catàleg de Barón, i Ruiz, [et al.] (2014). Aquesta va ser la contribució del Museu del Prado amb motiu del quart centenari del pintor, el 2014.

APÈNDIX DOCUMENTAL

[Notes de Cèsar Martinell sobre la seva primera visita al Museo del Prado a l'octubre de 1913]⁴¹

Un edifici construït per a museu d'Història Natural i destinat a museu de pintura. Uns 2.500 quadres encabits per tot, per sales i corredors. Un aficionat a les Belles Arts que hi entra per primera vegada, sols acompanyat del recort de les moltes reproduccions que ha vist dels quadres allí guardats i un desitg gran, frisansa de veure els originals, com un munt d'amics dels que no saps a quin abraçar primer.

Una visita que produeix en nosaltres una gran confusió; que al sortir del Museu a força de volguer-ho haver vist tot no hem vist res. Això és un moment transcendental, s'ha destapat als nostres ulls un nou horitzó que de primer antuvi us ha enlluernat, però hem quedat unguits amb l'admiració i'l desitg que farem que altres visites siguin més serenes, menys neguitoses, i per lo tant fecundes.

Velazquez, Greco, Goya, Ticià, Rubens, un voldria veurels tots al moment d'entrar i fiat en que l'instint lo guiarà observa lo mes insignificant impuls que l'empenyi en direcció determinada.

Al vestíbul, a mà esquerra, un lletrero que diu Escuelas española e italiana, es quelcom més que un impuls, qu'ens promet lo que anhelem. Quadros i mes quadros desconeguts, insospitats, que de moment no interessen perquè un voldria veure coses conegudes. Per fi dos verges de Murillo, les originals, res de reproduccions mal fetes, que si estaran o no estaran be de tintes: les autèntiques amb la tècnica del pintor, la seva mateixa pinzellada, la sorpresa trivial d'uns refregats que may havia sospitat.

Rafaels que ja no recordava (que al veurels m'adono de que m'els havia imaginat de més tamany), tants quadros que la proximitat de l'un no't deix veure l'altre: tots tenen quelcom d'interessant i la vista no reposa ni un instant. En mitx de tots los desitjos i curiositats: un de fixo, com una obsessió: Las Meninas, com si'l Museu d'El Prado fos una nebulosa quin estel més brillant es aquest quadro i ocupant lo bell mitg al mateix temps que ofusca les demás, les ajuda amb son brill.

Una altra sala més petita: Goya, la maja desnuda i la vestida; altres teles interessantíssimes; però l'obsessió continua i ofeguem l'interés que espurneja a la vista dels Tizià, Veronés, Rubens que hi ha a la sala gran. ¿Perquè aquest neguit?. Una forta sotragada us detura ¡El Greco! La Pentecostes, la Crucifixió.⁴² Són obres intenses que emocionen fortament aquelles figures que's mouen que són arrastrades per la figura de J. C. que ascendeix.

Un moviment de cap, una mirada de reüll ens descobreix al nostro darrera la sala de Velazquez. Un moment de dupte, curta vacil·lació i ens trobem voltats d'obres de D. Diego ¿A on són Las Meninas? Filosos, borratxos, reis, mendicants, bufons. Un esforç de voluntat pera metoditzar l'inspecció i un passeig més calmes per aquestes obres. Sens pensar, de sorpresa, trobem que Las Meninas es una d'elles i que'l seu tamany no es tant gran com havíem imaginat i us recrimineu de que no l'haguessiu descobert abans.

⁴¹ Arxiu del MNAC, Fons Martinell. Registre 10538. Topogràfic Do2FPo6-6.12/12.

⁴² Fa referència al retaule dit de Doña María de Aragón encarregat per aquesta dama per al Colegio de la Encarnación de Madrid al Greco i executat entre 1596 i 1599. Cinc dels quadres que composaven aquest retaule es conserven al Museu del Prado, procedents del Museu de la Trinidad. Martinell cita aquí els més espectaculars: l'*Ascensió* i la *Pentecosta*. Són peces exemplars del darrer estil del Greco. La taula central amb el tema de l'*Anunciació* va ser en dipòsit al Museu Víctor Balaguer de Vilanova des del 1883 Vilanova fins que el 1981 el Museu del Prado l'aixecà amb l'excusa del robatori d'Erik el Belga al museu de Vilanova.

[En un altre full]

Hi ha notes de viatge, impressions del camí que no haurien de traspasar mai los límits de la cartera on se guarden les intimitats, però la perfecció humana és un d'aquells problemes quina solució va per llarg, i per això un creu a voltes que les coses tenen un interès proporcionat a l'emoció que'us han produït i gosa distreure selectes atencions.

Lo museu de pintures d'El Prado instal·lat en un edifici destinat a museu d'Història Natural, es, com la majoria, un lloc ont hi estan colleccionades les obres dels grans mestres i ont aquestes obres de cosa viva passa a ésser un nombre del catàleg; però és també un dels casos en que's troba justificada aquesta sistematització i manca del caliu que voldríem veure en tots els museus. Són tant nombrosos els quadres que resultava costossíssim voler col·locar-los en condicions anàlogues a les per que foren pintats.

El Prado (Museo)

(La Universitaria. Casa de viajeros y estables. San Bernardo 43. Madrid)

Madrid, 19 de octubre de 1913.

Pensaba levantarme temprano para ir al museo del Prado, hace cinco días que estoy aquí y todavía no lo había visto. Fui una tarde, creo que el miércoles a las tres y media y no entré porque solo faltaba media hora para cerrar, y además me llevaban una peseta de entrada. Hoy he ido a las 11 hasta la una y media; creo [que] lo he seguido todo. Yo no había estado nunca y sin nadie que me acompañara he ido vagando fiado solamente en los rótulos de las puertas y la lógica. Entré ansioso de Velázquez, Goyas, Grecos, Murillo, Rubens. A mano izquierda del vestíbulo hay un letrero que dice Escuelas españolas i italiana; me he colado y ahora no recuerdo que cuadros he visto, Rafaeles, había muchos, pero se me ha llenado la cabeza con tanta pintura, y no tengo ninguna idea precisa. Los cuadros de los grandes maestros me han parecido de menor tamaño que el que creía. No es que los hubiera imaginado de ningún tamaño, pero cuando los he visto me he dado cuenta de que los creía mayores. Aquí están dos Purísimas de Murillo y me fijo en *refregats* [sic] que tienen. Conocía la mayor parte de obras maestras por reproducciones y sentía un vivo interés por ver los originales, en particular del Greco sobre cuyo colorido había oído y leído mucho.

En esta sala he visto algunos y no me han impresionado como pensé, pero luego cuando he visto otros que tiene en el salón central me han estremecido de emoción; no puedo precisar qué pero aquella Ascensión tiene alma y movimiento, la figura de Cristo se eleva, y todas las del cuadro se mueven en dirección a Él. Pero yo estaba impaciente por Las Meninas; hay tanto cuadro que la proximidad de uno no te deja ver otro. Esto me ha pasado hoy; creo que otras veces que vuelva no me pasará. Yo pensaba en donde estaría el saloncito de las Meninas, como me habían dicho que estaba él sólo con un espejo al frente y que reflejado se veía mejor que directo; o por lo menos daba una ilusión más perfecta del espacio. Cuando estaba en Valls y pensaba en el museo del Prado, se me representaba simbólicamente como algo por el estilo de una nebulosa cuyo astro más brillante, Las Meninas, ocupaba el centro y al mismo tiempo que ofuscaba algo a los demás las ayudaba con su brillo. Por esto permanecer mucho tiempo en el museo sin ver las Meninas se me hacía violento. Este cuadro tendría que estar en una sala por la que fuese obligado a todos los neófitos pasar por ella para que, como un baptisterio del arte, su vista fuese las aguas bautismales que abriesen las puertas del

cielo de este museo. Los que hubiesen estado una vez podrían pasar de largo, si hay valor para tanto. Estaba mirando dos cuadros del Greco, uno de ellos la Ascensión y vi, un momento que me volví, que a mi detrás estaba la sala de Velázquez: dude un momento entre otros dos Grecos que estaban más allá y Velázquez, pero la curiosidad por las Meninas pudo más y entré en el *sancta sanctorum* buscando una puerta que llevara a las Meninas, no la ví y me quedé abstraído en las Hilanderas, las Lanzas, Menipo, Esopo, los borrachos, quería verlo todo de una vez, me fijaba más en los letreros que en los cuadros, como para poder identificar los originales de tantas reproducciones; me puse un poco de freno y procedí a una visita individual; iba desfilando por delante de los pobres, fabulistas, borrachos, príncipes y reyes mezclados allí por la magia de un pincel y me encuentro delante de las Meninas; allí estaban como sus hermanos; también me pareció pequeño como los primeros que ví; me eché en cara no haberlo descubierto antes, fui, me acerqué, lo miré a varias distancias. Entonces recordé haber oído que lo quitaron de su salita particular. Lo miré y remiré y la impresión no respondía a la esperanza, sin embargo, aquello no puede estar mejor; está más que muy bien, el espejo del fondo, el perro del primer término, la luz que entra, las meninas, el lienzo en que pinta don Diego, no puede estar mejor; el tamaño es el justo a pesar de parecerme pequeño, ¿qué esperaba entonces? ¿algo sobre natural? ¿un milagro? Sí, efectivamente fui temerario en mi anhelo. Con todo en el primer momento no me ha emocionado como el Greco; debo confesarlo, pero al rato de contemplarlo me ha cautivado en absoluto, y tal cual es en realidad, y puesto delante de él me gusta en el mismo grado que imaginé, pero de otra manera. De todo esto me tengo yo la culpa; dejé a mi fantasía que se forjara visiones a su antojo, alrededor de reproducciones sin color, ni tamaño, ni ambiente, que ahora han de verse derribadas para dejar sitio a la realidad, al caso concreto a esa ráfaga del talento de Velázquez. En cambio, las Lanzas me ha gustado más de lo que creí; también es verdad que sobre él no había fantaseado tanto y las pocas reproducciones que había visto no eran muy buenas. Lo demás de esta sala: colosal.

Vuelvo al salón y corro en busca de los Grecos que dejé. Aquí están Rubens, Tiziano, con morbideces exageradas en el primero, más aceptables en el segundo y me refiero exclusivamente a mi gusto particular como profano: como crítico miro la técnica y *flectamus jenua*.

Antes he pasado por Goya y he visto las majas; me gusta más la desnuda que la vestida, no por nada, pero me gusta más. Al final del gran salón está la sala de Murillo. Ya un poco más calmado que cuando entré, lo dejo para luego para verlo mejor y me entro por una puerta de la izquierda a una sala que me parece pequeña y pienso podré salir enseguida para irme con Murillo. Esta vez me he equivocado completamente, pues de esta sala a otra y luego otra, y otra con infinidad de cuadros en corredores casi oscuros, en escaleras que bajan a los salones de Goya y de escultura y otras que suben a las escuelas francesa y española.

He seguido todas las salas de escultura sin otro objeto que ver si había el San Sebastián que le valió a Bonifás el ser nombrado académico de San Fernando, no lo he visto,⁴³ en general todas las esculturas son clásicas, o por lo menos no son de los escultores españoles por quienes tengo interés como Salcillo, Montañés, Arfe, etc., pienso que debe estar en otro museo, y como tengo ya la cabeza hecha un lío apenas miro nada; me llama la atención un grupo de escultura que tendrá un palmo de alto con una infinidad de gente aislados por completo sin fondo que los aguante de modo que se ve

---

⁴³ Fa referència al medalló d'alabastre de Lluís Bonifàs i Massó (1730-1786) amb el tema de *Sant Sebastià guarit per santa Irene*, que va enviar el 1763 a la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando de Madrid per obtenir el títol d'Acadèmic de mèrit. Martinell mateix el va localitzar el maig de 1914 amb gran dificultat als magatzems de l'Acadèmia i en va donar notícia a *La Crònica de Valls*, 1914: 1.

el otro lado, pero hay muchos por encima unos de otros y en sitios son tres o cuatro de profundidad, parece hueso o marfil.⁴⁴ (En la sala de Fortuny y Madrazo estaba R. Compte, no le he dicho nada, he mirado todo aquello y él ha salido algo antes que yo).⁴⁵ No había visto casi nada de Madrazo y me ha gustado. He pasado revista a infinidad de cuadros, llevándome una impresión y recuerdos lijeros [sic] que fijaré en mis visitas sucesivas.

Estaba pensando si sabría por dónde salir cuando lo he hecho al salón central por la puerta de la derecha de Murillo. Era ya la una y pico: he entrado a ver las obras de este muy aprisa; salgo atraveso el salón sin detenerme; quiero ir a comer enseguida, pero al llegar ante las majas me detengo otra vez y allí está una Sra. que también le gusta más la desnuda. Voy a atravesar el vestíbulo y no puedo resistir a la tentación de un rótulo de encima una puerta que dice “Retratos”. Entro, el disloque: Goyas, Rafael, Van Dic, el *Dominus Vobiscum*.

Por fin salgo y me entretengo un cuarto de hora escojiendo [sic] reproducciones fotográficas de obras del museo que un vendedor ambulante tiene paradas en la acera, las ofrece baratísimas. He comprado diez o doce.

---

⁴⁴ No he pogut localitzar aquesta peça al fons del museu. Agraixo la comunicació oral de Leticia Azcue, conservadora de l'escultura del Museo del Prado. Podria ser que fos transferida per les seves característiques en dipòsit a un altre museu, com l'Arqueològic Nacional o el Nacional de Artes Decorativas.

⁴⁵ Tal vegada fa referència a Josep Compte i Viladomat (Cardona 1883-Barcelona 1952), o a algú altre de la seva família.

Bibliografía referenciada

- AISA, Ferran (2000) *Una història de Barcelona. Ateneu Enciclopèdic Popular (1902-1999)*. Barcelona: Virus editorial.
- ÁLVAREZ LOPERA, José (2009). “El Greco y sus obras entre dos exposiciones (1902-1909)”. A: *El Greco. Toledo 1900* (catàleg d’exposició), p. 117-139. Madrid: Ministerio de Cultura.
- BARÓN, J.; RUIZ, L.; MARTÍNEZ PLAZA, P. J.; PORTÚS, J.; SCHROEDER, V.; SCHADER, J. (2014). *El Greco y la pintura Moderna*. Madrid: Museo del Prado.
- BERITENS, Germán (1914). *El astigmatismo del Greco*. Madrid: Librería de Fernando Fe.
- BERUETE, Aureliano de (1924). “Conferencia sobre “El Greco”. Dada en Salamanca en 1914”. A: *Conferencias de Arte*, p. 107-127. Madrid: Establecimiento tipográfico de Blass. S. A.
- Boletín del Ateneu Enciclopèdic Popular*. Any 1, núm. 1, 01-1914, p. 24.
- BORJA SAN ROMÁN y FERNÁNDEZ, Francisco de (1982). *El Greco en Toledo. Vida y obra de Domenico Theotocópuli*. Toledo: Editorial Zocodover.
- Catálogo de la Exposición del Greco que con asistencia de S.M. el Rey se inaugurará el día 10 de mayo de 1909 en la Real Academia de San [1909]*. Madrid: Imprenta artística de José Blass i Cía.
- Catálogo del Museo del Greco de Toledo (1912)*. Madrid: Imprenta Artística de José Blass y Cía.
- CEDILLO, Jerónimo López de Ayala y Álvarez de Toledo, Conde de (1915). *De la religiosidad y del misticismo en las obras del Greco (Discurso leído en la solemne sesión académica celebrada en Toledo el 6 de abril para conmemorar el tercer centenario de la muerte del Greco)*. Madrid: Imprenta de Fontanet.
- DOMÈNECH, Rafael (s. d.). *La Casa del Greco*. Barcelona: J. Thomas.
- “El Greco (conclusión). Fue un caricaturista. El Greco y los templos góticos”. *La Crónica de Valls*, 25-04-1914, p. 1.
- “El Greco i el seu museu de Toledo”. *La Vanguardia*, 27-03-1914, p. 4.
- El Greco i ses pintures: conferència donada en l’Associació Catalanista lo dia 4 de juliol de 1914 (1914)*. Valls, Impremta E. Queralt.
- El Greco, pintor de retratos (1914)*. Madrid: Blas y Cía.
- “El Greco. Homenaje. Retratos y asuntos místicos. Su astigmatismo”. *La Crónica de Valls*, 11-04-1914, p. 1-2.
- El Greco. La mirada de Rusiñol (2014)*. Barcelona: Fundación Francisco Godia.
- El Greco: opúsculo de divulgación (1914)*. Junta organizadora del tercer Centenario del Greco.
- Fiesta Literaria celebrada en la Ciudad de Toledo el día 7 de abril de 1914, con motivo del III Centenario del insigne pintor cretense Dominico Theotocópuli [1914]*. Toledo: Establecimiento tipográfico de Mauricio S. Gómez.
- GARCÍA-MONTÓN GONZÁLEZ, Patricia (2014). “Una Magnífica lección de pintura española. El Greco en el Prado de Beruete”. A: *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*, p. 213-235. Madrid: Instituto de Estudios Madrileños.
- GARNELO, José (1914). *El Greco. Análisis crítico de su cuadro El Entierro del Conde de Orgaz (Conferencia dada en Toledo el día 5 de abril de 1914 con motivo de las fiestas del tercer centenario de la muerte del insigne artista Domenico Theotocópuli)*. Madrid.
- GIRALT, S. “Historial IV i últim, el viatge a Madrid i Toledo. 1914”. *Noticiari mensual de la secció d’excursions. Ateneu Enciclopèdic Popular*, any III, època 2ª, núm. 25, 01-05-1917, p. 1-6.
- GÓMEZ VOZMEDIANO, Miguel Fernando (2011). “El III Centenario del Greco en Toledo entre los papeles de Jerónimo López de Ayala, XIII Conde de Cedillo”. A: *Archivo secreto. Revista cultural de Toledo*, núm. 5, p. 124-143. Toledo: Ayuntamiento de Toledo.
- GÓMEZ VOZMEDIANO, Miguel Fernando (2016). “El III Centenario del Greco, germen de la Academia de Bellas Artes y Ciencias históricas de Toledo”. A: *Toletum*, núm. 61, p. 293-314. Toledo: Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo.
- KAGAN, Richard (2013). “El marqués de la Vega Inclán y el patrimonio artístico español: ¿protector o expoliador?”. A: I. Socias-D. Gkozkou (eds.), *Nuevas contribuciones en torno al mundo del coleccionismo de arte hispánico en los siglos XIX y XX*, p. 193-203. Gijón: Ediciones Trea.
- LACOSTE, J. (1902). *Catálogo ilustrado de la exposición de las obras de Domenico Theotocopuli llamado El Greco*. Madrid.
- LAVÍN BERDONCES, Ana Carmen (2009). “La consagración del mito del Greco en Toledo: Vega Inclán, el Museo del Greco y el homenaje de 1914”. A: *El Greco. Toledo 1900* (catàleg d’exposició), p. 171-209. Madrid: Ministerio de Cultura.
- LAVÍN BERDONCES, Ana Carmen (2016). “El marqués de la Vega Inclán en el año del IV Centenario de la muerte del

- Greco. Una revisió crítica del personaje”. A: *El Greco en su IV centenario: Patrimonio Hispánico y diálogo intercultural*, p. 347-375. Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha.
- MADRAZO, Pedro de (1910). *Catálogo de los cuadros del Museo del Prado, décima edición*. Madrid: Imprenta y Fototipia de J. Lacoste.
- MARTINELL, Cèsar (1914). “El Greco. Homenaje. Retratos y asuntos místicos. Su astigmatismo”. *La Crònica de Valls*, 11-04-1914, p. 1-2.
- MARTINELL, Cèsar (1914). “El Greco (conclusión). Fue un caricaturista. El Greco y los templos góticos”. *La Crònica de Valls*, 25-04-1914, p. 1.
- MARTINELL, Cèsar (1914). *El Greco i ses pintures: conferència donada en l'Associació Catalanista lo dia 4 de juliol de 1914*. Valls, Impremta E. Queralt.
- MARTINELL, Cèsar. “Lo temple de la Sagrada Família”. *La Crònica de Valls*, 06-02-1915, p. 1-2.
- MARTINELL, Cèsar. “Una troballa interessant. Una obra de Bonifàs”. *La Crònica de Valls*, 09-05-1914, p. 1.
- MARTINELL, Cèsar (1951). *Gaudí i la Sagrada Família*. Barcelona: Aymà.
- MARTINELL i TAXONERA, Maria; BASSEGODA, Bonaventura (1989). “Bibliografía de Cèsar Martinell i Brunet (1888-1973)”. A: *El barroc català. Actes de les Jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987, a cura d'Albert Rossich i August Rafanell*, p. 307-341. Barcelona: Edicions dels Quaderns Crema.
- MATILLA, J. M. ; PORTÚS, J. ; SANTOS GARCÍA FELGUERA, M. de los; Pérez Gallardo, H. (2004). *El grafoscopio. Un siglo de miradas al Museo del Prado (1819-1920)*. Madrid: Museo Nacional del Prado.
- MÉLIDA, José Ramón (1914). *Significación del Greco y su influencia en la pintura española. Discurso leído en nombre de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando en la solemne sesión académica celebrada en Toledo el día 6 de abril de 1914, para conmemorar el tercer centenario de la muerte del Greco*. Madrid: Imprenta de San Francisco de Sales.
- DE SUCRE, Josep Maria (1963). *Memorias II Los primeros pasos del 1900*. Barcelona: Editorial Barna S. A.
- MENÉNDEZ ROBLES, María Luisa (2006). *El marqués de la Véga Inclán y los orígenes del Turismo en España*. Madrid: Ministerio de Industria, Turismo y Comercio.
- MILICUA, José (1996). *El Greco. La seva revaloració pel Modernisme català*. Barcelona: MNAC.
- PORTÚS, Javier (2009). “La sala de Las Meninas en el Museo del Prado; o la puesta en escena de la obra maestra”. *Boletín del Museo del Prado*, tom 27, p. 100-128.
- PORTÚS, Javier (2018). *Velázquez su mundo y el nuestro. Estudios dispersos*. Madrid: CEEH.
- RAMÍREZ de ARELLANO, Rafael (1914). *Discurso leído en la solemne sesión extraordinaria de las Reales Academias de la Historia y de Bellas Artes de San Fernando, celebrada en Toledo el día 6 de abril de 1914, en conmemoración del III Centenario del fallecimiento del célebre pintor Dominico Teotocópuli, El Greco*. Toledo: Casa de Rodríguez y Hermano.
- RUIZ GÓMEZ, Leticia (2009). “Septiembre de 1920: una sala para El Greco en el Museo del Prado”. A: *El Greco. Toledo 1900* (catàleg d'exposició), p. 211-221. Madrid: Ministerio de Cultura.
- SÁNCHEZ CANTÓN, Francisco Javier (1921). *Nueva sala del Museo del Greco*. Madrid-Toledo: Imprenta Rico.
- SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià (2016). “Nuevas consideraciones sobre la fortuna crítica de El Greco en Cataluña: la figura de Miguel Utrillo (1862-1934)”. A: *El Greco en su IV centenario: Patrimonio Hispánico y diálogo intercultural*, p. 1341-1354. Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha.
- SENTENACH, Narciso (1916). *Técnica pictórica del Greco. Conferencia pronunciada en la Sinagoga del Tránsito de Toledo, el 1 de marzo de 1914*. Madrid: Fototipia de Hauser y Menet.
- STORM, Eric (2011). *El descubrimiento de El Greco. Nacionalismo y arte moderno (1860-1914)*. Madrid: Centro de Estudios Europa Hispánica-Marcial Pons.
- STORM, Eric (2012). “El fracaso de la construcción nacional en una ciudad de provincias. La conmemoración del Greco (1914) en Toledo”. A: *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 42-1, p. 251-271.
- “Una troballa interessant. Una obra de Bonifàs”. *La Crònica de Valls*, 09-05-1914, p. 1.
- WARNKE, Martin (1995). “El viaje a España de Meier Graeffe”. A: *Historiografía del arte español en los siglos XIX y XX*, p. 349-353. Madrid: Alpuerto.